

اِشَارَات و تَنْبِيْهَات (۱)

- تک‌نگاشتی ارزنده در شرح احوال و مکاتبات صاحب بن عباد
- ملاحظاتی انتقادی در باب کتابشناسی متون چاپ شده در ایران
- اعتقادنامه‌ای امامی از مکتب حلّه متأخر

۳۷-۴۸

چکیده: سلسله مقالاتی که زمین پس‌زیر عنوان «اشارات و تنبیهات» منتشر می‌شود مجال است برای طرح و تحریر جستارهای گونه‌گون انتقادی و کتاب‌گزارانه و تراش پژوهانه که هر یک از آن جستارها نوشتاری کوتاه و مستقل است در باب موضوعی مشخص و ممتاز. عناوین جستارهای بخش نخست «اشارات و تنبیهات» به قرار زیر است:

- تک‌نگاشتی ارزنده در شرح احوال و مکاتبات صاحب بن عباد
- ملاحظاتی انتقادی در باب کتابشناسی متون چاپ شده در ایران
- اعتقادنامه‌ای امامی از مکتب حلّه متأخر

کلیدواژه‌ها: صاحب بن عباد، کتابشناسی متون چاپ شده در ایران، اعتقادنامه، کلام امامیه.

Ishārāt wa tanbihāt (1)

Hamid Ataei Nazari

Abstract: The series of essays which will be published with the title “Ishārāt wa tanbihāt (pointers and reminders)” is an opportunity to present various writings such as critical reviews, book reviews, and short communications and notes on the Islamic heritage, each of which is a short and independent essay on a specific and distinguished topic. The first essay of the series includes the following notes:

- A review on “*Licit Magic: The Life and Letters of al-Ṣāhib b. ‘Abbād (d.385/995)*, By: Maurice A. Pomerantz”.
- A Critical review on the *bibliography of printed works in Iran*.
- An Imami creed from the late Ḥilla school

Keywords: al-Ṣāhib b. ‘Abbād, bibliography of printed works in Iran, Creed, Imami Theology.

إشارات وتنبهات (١) حميد عطائي نظري

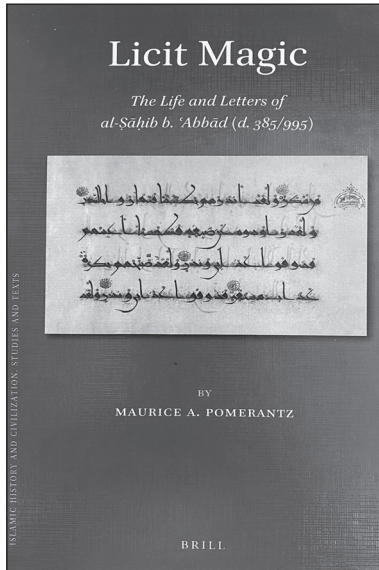
الخلاصة: إنّ سلسلة المقالات التي سوف ننشرها هنا من الآن بعنوان (إشارات وتنبهات) توفر مجالاً لطرح وتحرير مقالات نقدية مختلفة واستعراضات للكتب وبحوثاً تراثية، بحيث يمتاز كلّ واحد من هذه المقالات بالاختصار والاستقلال واختصاصه بباب أحد المواضيع المعيّنة والممتازة.

أما عناوين مقالات القسم الأول من (إشارات وتنبهات) فهي كما يلي:

- ١ - مقالة قيّمة خاصّة بشرح أحوال ومكاتبات الصاحب بن عباد.
- ٢ - ملاحظات نقدية في باب الفهارس السردية للنصوص المطبوعة في إيران.
- ٣ - نصّ عقائديّ إماميّ من مدرسة الحلّة المتأخّرة.

المفردات الأساسية: الصاحب بن عباد، فهارس الكتب والنصوص المطبوعة في إيران، النصوص العقائدية، علم الكلام عند الإمامية.

۱. تک‌نگاشتی ارزنده در شرح احوال و مکاتبات صاحب بن عبّاد

Licit Magic: The Life and Letters of al-Ṣāhib b. 'Abbād
(d.385/995), By: Maurice A. Pomerantz (Leiden and Boston, MA: Brill, 2018. Islamic History and Civilization, Studies and Texts, 146), x + 316 pp.

در چند سال اخیر پژوهشگران غربی تحقیقات و مکتوبات ارزشمندی را درباره سرگذشت و آثار ادبی و کلامی کافی الکفاة صاحب بن عبّاد (م. ۳۸۵ ه.ق.)، وزیر بی نظیر و ادیب و متکلم شیعی شهیر منتشر کرده‌اند.^۱ کتاب *سحر حلال*: زندگی و مکاتبات صاحب بن عبّاد یکی از همین پژوهش‌های تازه است که به موضوعی شایان توجه، یعنی شرح حال و نامه‌های این دانشمند نامور می‌پردازد. نظر به اهمّیت کتاب یادشده، در اینجا، مروری کوتاه بر این تک‌نگاشت سودمند خواهد شد و نکاتی چند در معرفی آن تقدیم می‌گردد.

کتاب *سحر حلال* که در سال ۲۰۱۸ میلادی به عنوان جلد ۱۴۶ از مجموعه «متون و مطالعات تمدن و تاریخ اسلامی» از سوی انتشارات بریل در هلند به چاپ رسیده است پژوهشی است دانشورانه به قلم موریس آکس پومرانتس^۲، استاد دانشگاه نیویورک شعبه ابوظبی در رشته ادبیات عرب. مطالعات و تخصص پومرانتس در زمینه ادبیات عربی به ویژه تحقیق در باب متون کلاسیک زبان و فرهنگ عربی است. به غیر از بررسی و تحلیل مکاتبات صاحب بن عبّاد، از پومرانتس مقالات ارزشمندی درباره مقامات بدیع الزمان همدانی منتشر شده است و اکنون نیز وی به نگارش تک‌نگاشتی در باب این کتاب اشتغال دارد.

کتاب *سحر حلال* در اصل، پایان‌نامه دکتری نویسنده آن در دانشگاه شیکاگو زیر نظر خانم وّداد القاضی بوده است که اینک با افزوده‌ها و اصلاحاتی به طبع رسیده. این کتاب در ۳۱۶ صفحه نگاشته شده و مشتمل است بر یک مقدمه و دو بخش مستقل (بخش نخست در سه فصل، و بخش دوم شامل ۴ فصل) و نتیجه‌گیری. در پایان کتاب نیز نمایه‌های مفصل و دقیق از اصطلاحات عربی و اعلام ارائه

۱. برای نمونه نگرید به:

Naaman, Erez, *Literature and the Islamic Court: Cultural life under al-Ṣāhib Ibn 'Abbād*, London, Routledge, 2016, Pp. xv+ 315.

Madelung, Wilferd and Sabine Schmidtke, *Al-Ṣāhib Ibn 'Abbād Promoter of Rational Theology: Two Mu'tazilī kalām Texts from the Cairo Geniza*, Leiden, Brill, 2017, Pp. vi+101.

2. Maurice A. Pomerantz.

شده است و کتابنامه آن در دو بخش، به ترتیب، منابع دست اول و منابع ثانویه را معرفی کرده است. افزون بر نمایه‌ها و فهرس، نویسنده در ضمیمه دوم کتاب، جدول راهنمایی برای نامه‌های بازمانده از صاحب بن عبّاد همراه با اطلاعاتی چون تاریخ نگارش نامه و مخاطب و موضوع آن تدارک دیده است. این ضمیمه در دو قسمت سامان یافته است که در قسمت نخست (صص ۲۱۸ - ۲۸۳)، مشخصات مکاتبات بازمانده از صاحب در دست نوشت شماره ۳۳۱۴ کتابخانه ملی پاریس، و در قسمت دوم (صص ۲۸۴ - ۲۸۹) نامه‌های منقول از او در یتیمه الدهر ثعالبی نیشابوری معرفی شده است.

نویسنده در صفحه ۳۰ کتاب، خود به نحوه تبویب و فصل بندی مطالب آن اشاره کرده است و در این خصوص توضیحات سودمندی را ارائه نموده. در بخش نخست کتاب (فصول ۲-۴) به شرح حال و حیات سیاسی اسماعیل ابن عبّاد در مقام یک وزیر و سیاستمدار و متکلم خردگرا پرداخته است و نگاه‌های متنوع و پرشمار او را نیز بخوبی معرفی کرده. سپس در بخش دوم (فصول ۵-۸) مجموعه مکاتبات ابن عبّاد، شامل سُلطانیات (مکاتبات حکومتی و اداری) و اخوانیات (مکاتبات دوستانه) را از حیث سبک ادبی و محتوا و ابعاد سیاسی و اجتماعی و کلامی آنها بررسی کرده است. چنانکه نویسنده خاطر نشان کرده، این دو بخش از کتاب، مستقل از یکدیگر است و ممکن است جداگانه نیز خوانده شود.

همانگونه که از ساختار و فصول کتاب پورانتس نیز معلوم است، او در این پژوهش به دو موضوع اصلی پرداخته است:

نخست: شرح احوال و آثار و ابعاد علمی گوناگون شخصیت اسماعیل بن عبّاد و مسائلی از قبیل اینکه: وی چگونه از این ابعاد علمی چندگانه برای پیشبرد مقاصد دینی و اعتقادی و گسترش کلام معتزلی استفاده کرده است؟ و او چه نقشی در حمایت از شاعران و ادیبان و عالمان عصر خود و تکثیر کتابها و کتابخانه‌ها ایفا نموده؟

و دوم: مکاتبات حکومتی و دوستانه صاحب ابن عبّاد و تبیین اهمیت نامه‌های وی در مطالعه تاریخ اجتماعی - فرهنگی - سیاسی آل بویه، و اثبات وثاقت و سندیت آنها برای شناخت وضعیت و حوادث این دوره.

همچنین، پورانتس به بررسی نقش مکاتبات رسمی ابن عبّاد در حمایت از حاکمان آل بویه و مشروعیت آنها و کارکرد مکاتبات دوستانه اجتماعی او در تحکیم و تثبیت وزارت خودش پرداخته است. از این رو کتاب سحر حلال برای تحقیق در باب تاریخ فرهنگی و سیاسی عصر آل بویه و شیوه‌های مکاتبات در آن دوره بسیار سودمند است.

چنانکه پورانتس یادآور شده، مکاتبات اسماعیل ابن عبّاد نمودار نحوه پیوند قدرت سیاسی و

مهارت و قوت عقلانی و سبک ادبی در شخصیت صاحب است و از این جهت شایان توجه جدی است. تاکنون حدود چهارصد نامه از صاحب بن عبّاد در مصادر مختلف شناسایی شده است که این حجم از مکاتبات زمینه مناسبی را برای تحقیق در باب آنها فراهم نموده. پیش از این، مکاتبات صاحب ابن عبّاد و جوانب مختلف آنها بطور خاص مورد توجه جدی قرار نگرفته بود و نگاشته پومرانتس در واقع، نخستین اثر پژوهشی مهم در این باره به حساب می آید. افزون بر این، بررسی وجوه ادبی مختلف نامه های ابن عبّاد از سوی نویسنده، پژوهش او را یکی از اندک آثار نگاشته شده در زمینه سبک های ادبی عصر صاحب بن عبّاد قرار داده است.

در خصوص نام «سحر حلال» که پومرانتس آن را برای عنوان کتاب خویش برگزیده است، این نکته گفتنی است که تعبیر یادشده در واقع عبارتی است برگرفته از توصیفی که ابومنصور ثعالبی نیشابوری (د: ۴۲۹ ه.ق.) درباره مکتوبات ادبی بی همتا و مسحور کننده صاحب بن عبّاد ابراز نموده.

در یک ارزیابی کلی، کتاب سحر حلال تحقیقی است روشمند که با تتبع بسیار در منابع دست اول و پژوهش های ثانویه آگاهی های ارزشمندی را در خصوص ابعاد علمی مختلف صاحب بن عبّاد و خاصه جنبه های علمی و ادبی و تاریخی مکاتبات او ارائه می کند.

ثعالبی در یتیمه الدهر آنگاه که به شرح حال و آثار ادبی صاحب می پردازد و مقام علمی و ادبی وی را وصف می نماید، بلاغت کلام و سخن او را در مرتبه سحر و قریب به حدّ اعجاز معرفی می کند: «فَبَلَغَ مِنَ الْبَلَاغَةِ مَا يُعَدُّ فِي السَّحْرِ، وَيَكَادُ يَدْخُلُ فِي حَدِّ الْإِعْجَازِ»^۳ و بدین سان ضمن اشاره به گفتار منسوب به پیامبر اکرم (ص): «إِنَّ مِنَ الْبَيَانِ لَسِحْرًا»^۴، قدرت و قوت کلام ادیب فرزانه ای چون صاحب را می شناساند.

بجز چند مأخذ مهم مثل هدیة العباد در شرح حال صاحب بن عبّاد نوشته عباس علی ادیب اصفهانی و الذُّرُّ الثَّمِينِ ابن انجب ساعی که آگاهی های خوبی در باب صاحب بن عبّاد در آنها ثبت و ضبط است و در کتاب سحر حلال از آنها استفاده نشده، پومرانتس تقریباً تمام منابع مهم درباره صاحب و مکاتبات وی را ملاحظه و بررسی کرده است.

تا آنجا که راقم این سطور می داند، در خصوص کتاب سحر حلال تاکنون دو نوشتار کتابگزارانه به زبان های فرانسوی^۵ و انگلیسی منتشر شده است که در آنها بخش های مختلف این اثر تا حدودی

۳. الثَّعَالِبِيُّ النِّشَابُورِيُّ، أَبُو مَنْصُورٍ عَبْدِ الْمَلِكِ، يَتِيمَةُ الدَّهْرِ فِي مَحَاسِنِ أَهْلِ الْعَصْرِ، شرح و تحقیق: الذَّكَتُورُ مُفِيدٌ مُحَمَّدٌ قَمِيحَةٌ، ۵ ج، دار الکتب العلمیة، بیروت، ۱۴۰۳ ه.ق.، ج ۳، ص ۲۲۵.

۴. الْبُخَارِيُّ، صَحِيحُ الْبُخَارِيِّ، ۷ ج، دار الفکر للطباعة والنشر والتوزیع، بیروت، ۱۴۰۱ ق.، ج ۷، ص ۳۰: «بَابُ إِنَّ مِنَ الْبَيَانِ سِحْرًا: حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُوسُفَ أَخْبَرَنَا مَالِكُ بْنُ زَيْدٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا: أَنَّهُ قَدِمَ رَجُلَانِ مِنَ الْمَشْرِقِ فَخَطَبَا فَعَجَبَ النَّاسُ لِبَيَانِهِمَا فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - : إِنَّ مِنَ الْبَيَانِ لَسِحْرًا وَإِنَّ بَعْضَ الْبَيَانِ سِحْرٌ».

5. Hoorelbeke, Mathias, (2019). Licit Magic the Life and Letters of al-Şāhīb b. 'Abbād (d. 385/995), written by

بررسی شده و نقاط قوت و ضعف آن خاطر نشان گردیده. به ویژه، خرت یان ون خلدیر در مرور خود بر این کتاب، شمار قابل ملاحظه‌ای از خطاهای جزئی و خوانش‌ها و ترجمه‌های نادرست پومرانتس در این تک‌نگاشت را یادآور شده و تصحیح نموده.^۶

شایان ذکر است که کتاب «سحر حلال: زندگی و مکاتبات صاحب بن عبّاد» در سال ۱۳۹۷ شمسی به عنوان یکی از آثار برگزیده بیست و ششمین دوره جایزه جهانی کتاب سال جمهوری اسلامی معرفی گردید و مورد تقدیر قرار گرفت. با توجه به اهمیت موضوع و محتوای این کتاب شایسته است برگردانی فارسی از این پژوهش ارزشمند فراهم آید و به نشر رسد. چنانکه پومرانتس ابراز داشته، ترجمه عربی این کتاب نیز به زودی از سوی دارالمشرق در بیروت منتشر خواهد شد.

۲- ملاحظات انتقادی در باب «کتابشناسی متون چاپ شده در ایران» (۱)

کتاب‌شناسی‌ها در شمار منابع و مراجع بسیار ضروری و با اهمیت در تحقیقات امروزی قرار دارد که اگر تدوین آنها با همت و دقت لازم صورت پذیرد، راهنمایی نیک و کارا برای پژوهشگران خواهد بود. کتابشناسی متون چاپ شده در ایران یکی از آثار مهم نوانتشار در این حوزه است که به کوشش آقایان محمود طیار مراغی و سید سعید میرمحمدصادق فراهم آمده و از سوی مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب و سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران نشر یافته است.^۷ این کتاب، که مشتمل است بر آثار منتشر شده در ایران از سال ۱۲۳۳ قمری تا ۱۳۹۰ شمسی، در دو مجلد به طبع رسیده است. در جلد نخست، اطلاعات مربوط به کتابهای فارسی، و در جلد دوم، مشخصات نشر کتابهای عربی و ترکی و مجموعه‌های به طبع رسیده در ایران گردآوری و ارائه شده است.

تردیدی نیست که تدوین و ترتیب کتاب‌شناسی کلانی چون کتابشناسی متون چاپ شده در ایران، که «به نوعی یک طرح و پروژه ملی» نیز قلمداد شده است، مستلزم کوشش‌ها و پژوهش‌های سخت و درازدامن است و به انجام رساندن آن همتی والا می‌طلبد. اکنون که این اثر با تلاش گروهی از پژوهندگان دانشور و زیر نظر شماری از «خبرگان حوزه کتابشناسی» کشور فراهم آمده است و در معرض دید و داوری همگان قرار گرفته، شایسته است مورد عنایت جدی پژوهشگران متون نیز قرار گیرد و در

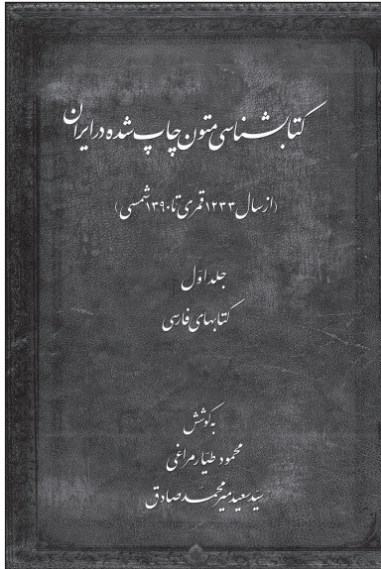
Maurice A. Pomerantz, *Arabica*, 66 (3-4), 2019, Pp. 404-408.

۶. نگرید به:

Geert Jan van Gelder, "Licit Magic: The Life and Letters of al-Şāhib b. 'Abbād (d. 385/995) By Maurice A. Pomerantz, *Journal of Islamic Studies*, Volume 30, Issue 3, September 2019, Pp. 412-415.

۷. کتابشناسی متون چاپ شده در ایران (از سال ۱۲۳۳ قمری تا ۱۳۹۰ شمسی)، به کوشش: محمود طیار مراغی و سید سعید میرمحمدصادق، ۲ ج، مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب و سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، تهران، ۱۳۹۸، ش، شمارگان ۵۰۰ نسخه، ۱۳۴۴ ص.

اصلاح و اتمام آن اهتمام تمام شود.

به رغم سعی مشکور گردآوردندگان کتابشناسی متون چاپ شده در ایران، همچنان کاستی‌ها و نادرستی‌های فراوانی در این اثر مشهود است که هم اعتبار و اعتماد به آن را با مشکل جدی روبرو می‌کند و هم در موارد و مواضعی، بجای هدایت مراجعان و محققان، سبب گمراهی و سرگردانی آنان می‌شود. البته حدوث و بروز پاره‌ای از این نقائص و اشکالات، با توجه به ماهیت چنین کار کلانی، طبیعی می‌نماید؛ اما شماری دیگر از آن کاستی‌ها و ناراستی‌ها، ناشی از دقت ناکافی و تتبع نامتمام پدیدآوردندگان این مجموعه است. در این مقال و مجال مختصر قصد آن نیست که بررسی و نقد جامعی در خصوص این اثر انجام گیرد و محاسن و مساوی عمده آن گوشزد گردد. آنچه در این سلسله یادداشت‌ها مَطْمَح نظر نویسنده این سطور است تنها

تذکار برخی اغلاط و کاستی‌هایی است که در حین مراجعه به کتاب مورد بحث با آن مواجه شده و اینک به منظور تصحیح و تکمیل آن مجموعه خاطر نشان می‌گردد. در پاره نخست این یادداشت‌ها، به اشکالات مشهود در معرفی چاپ‌های دو کتاب مهم و مشهور از میراث کلامی ارزشمند امامیه اشاره می‌کنم.

(۱) در کتابشناسی متون چاپ شده در ایران، جلد دوم، صفحه ۸۱۹، شماره ۶۴۹۱ مشخصات چاپ‌های مختلف رساله «استقصاء النظر في البحث عن القضاء والقدر» نوشته علامه جلی (د: ۶۴۸ - ۷۲۶ ه.ق.) ارائه شده است که با اغلاط و نقائص چندی به شرح زیر همراه است:

اولاً: اسم رساله علامه به صورت «استقصاء البحث و النظر في البحث من القضاء والقدر» ضبط شده است که عنوانی نادرست است و هیچ‌یک از چاپهای متداول رساله مزبور زیر این نام منتشر نشده. معلوم نیست این عنوان نادرست از کجا برگرفته شده است و در این کتابشناسی ثبت گردیده!

ثانیاً: دو ویراست دیگر چاپ شده از رساله استقصاء النظر در ایران اصلاً معرفی نشده است! مشخصات نشر این دو ویراست از این قرار است:

* استقصاء النظر في البحث عن القضاء والقدر، تحقیق: یعقوب الجعفري، قم، مجله کلام اسلامی، سال دوم، شماره دوم (ش ۶)، ۱۳۷۲ ه.ش.، صص ۳۴ - ۴۸.

* استقصاء النظر في القضاء والقدر و یلیه الفرق بین کلام النبی و قول الوصي، تحقیق: السيد محمد الحسيني النيسابوري، دار انباء الغیب، مشهد، ۱۴۱۸ ه.ق. / ۱۳۷۷ ه.ش.، صص ۱ - ۶۱.

این ویراست اخیر از رساله استقصاء النظر طبعی معروف و رایج از اثر است که هم در کتابخانه‌های متعددی در دسترس قرار دارد و هم در کتابشناسی‌های دیگری چون معجم التراث الکلامی معرفی شده است.^۸ بنابراین وقوف و وصول به این چاپ قطعاً امر دشوار و پیچیده‌ای برای گردآوردندگان کتابشناسی متون چاپ شده در ایران نبوده است و با اندکی پی‌جویی، آگاهی از آن سهل و ممکن بوده است. با این وصف، از معرفی این چاپ در ضمن طبع‌های رساله مزبور غفلت شده است!

۲) از خواجه نصیرالدین طوسی (د: ۶۷۲ ه.ق.)، فیلسوف و متکلم عالی مقام امامی، در موضوع جبر و اختیار یا قضاء و قدر دو رساله می‌شناسیم که یکی به فارسی نگاشته شده است و شهرت بیشتری دارد، و دیگری که متنی بسیار مختصر و کمتر شناخته شده است به زبان عربی تألیف گردیده. هر دو رساله بارها در ایران به صورت‌های مختلف چاپ شده است و مشخصات نشر آنها در برخی کتابشناسی‌ها نیز درج گردیده.^۹

در کتابشناسی متون چاپ شده در ایران معرفی چاپ‌های این دو رساله نیز با خطاها و آشفتگی‌ها و کاستی‌های قابل ملاحظه‌ای همراه است که در ادامه بدانها اشاره می‌شود:

اولاً: در این کتابشناسی، رساله خواجه به زبان عربی درباره جبر و اختیار اصلاً معرفی نشده است، در حالی که دست‌کم دو ویراست از این تک‌نگاشت در ایران به چاپ رسیده:

* نخست، ضمن: مدرّس رضوی، محمد تقی، احوال و آثار خواجه نصیرالدین طوسی، اساطیر، تهران، چاپ سوم، ۱۳۸۶ ش، صص ۵۴۹ - ۵۵۰.

* دوم، دز: مدرّسی زنجانی، محمد، سرگذشت و عقاید فلسفی خواجه نصیرالدین طوسی، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۳ ش، صص ۱۸۰ - ۱۸۱.

ویراستی دیگر از این رساله نیز در دسترس است که در بیروت و به ضمیمه تلخیص المخصّل خواجه نشر یافته.^{۱۰}

ثانیاً: رساله معروف خواجه به زبان فارسی در باب جبر و اختیار که زیر عنوانی چون «جبر و اختیار»، «جبر و قدر» و «قضاء و قدر» شناخته شده و به چاپ نیز رسیده است، نه در مجلد نخست کتابشناسی متون چاپ شده، بلکه در جلد دوم آن و زیر عنوان عربی «الجبر و الاختیار» معرفی شده است.^{۱۱} با توجه

۸. معجم التراث الکلامی، ۵ ج، مؤسسة الإمام الصادق (علیه السلام)، قم، ۱۴۲۳ ق / ۱۳۸۰ ش، ج ۱، ص ۲۵۲.

۹. نگرید به: اشک شیرین، سید ابراهیم، رحمانی، حسن، «کتابشناسی خواجه نصیرالدین طوسی»، چاپ شده در: پور جوادی، نصرالله، وسل، زیوا، دانشمند طوس، مرکز نشر دانشگاهی و انجمن ایران‌شناسی فرانسه در ایران، تهران، ۱۳۷۹ ش، صص ۸۷ - ۸۸.

۱۰. زیر عنوان «أفعال العباد بین الجبر والتفویض» در ضمیمه تلخیص المخصّل، تصحیح: عبدالله نورانی، دار الأضواء، بیروت، صص ۴۷۷ - ۴۷۸.

۱۱. کتابشناسی متون چاپ شده در ایران (از سال ۱۲۳۳ قمری تا ۱۳۹۰ شمسی)، ج ۲، ص ۹۰۳.

به اینکه رساله مزبور خواجه، به زبان فارسی نگاشته شده است، طبق قاعده و بنا بر انتظار، مراجعان به کتابشناسی متون چاپ شده، در مجلد نخست این مجموعه که حاوی اطلاعات نشر متون فارسی در ایران است به دنبال مشخصات چاپ این رساله خواهند بود و نه در جلد دوم که به معرفی کتابهای عربی و ترکی اختصاص دارد. در واقع، اکنون در کتابشناسی متون چاپ شده در ایران، هیچ چاپی از رساله فارسی خواجه در جبر و اختیار در موضع درست خودش معرفی نگردیده است و بجای آن، مشخصات نشر ویراست‌های رساله فارسی به عنوان چاپهای رساله عربی خواجه در جبر و اختیار به خوانندگان شناسانده شده است!

ثالثاً: در همین جا نیز معرفی چاپهای رساله فارسی خواجه در جبر و اختیار به صورت کامل و دقیق انجام نگرفته است و یکی از ویراست‌های رایج رساله جبر و اختیار خواجه معرفی نشده. مشخصات نشر این ویراست از قلم افتاده چنین است:

* دو رساله فلسفی در بیان اراده انسان: جبر و اختیار تألیف خواجه نصیرالدین طوسی، جبر و تقویض یا رساله خلق الأعمال به ضمیمه متن عربی تألیف صدرالمتألهین شیرازی، تهران، نشر علوم اسلامی، اسفند ۱۳۶۳ ش، صص ۵ - ۵۴.

موارد یاد شده، ضرورت تصحیح و تکمیل کتابشناسی متون چاپ شده در ایران را فریاد می‌آورد، کاری که خوشبختانه ناشران ارجمند این اثر نیز در صدد انجام آن هستند. در واقع، از ناشران ناموری چون مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب و سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران انتظار می‌رفت، و همچنان نیز می‌رود، که پیش از نشر چنین آثاری، در تمهید و تدوین آنها، به دور از شتابزدگی و سهل‌انگاری، دقت کافی مبذول دارند و اینگونه مآخذ مهم را به طرز و ترتیب علمی و استوار عرضه نمایند. امیدوارم اصلاحاتی که در این سلسله یادداشت‌ها در خصوص کتابشناسی متون چاپ شده در ایران تقدیم می‌گردد سودمند افتد و به تکمیل این منبع کارآمد و ارزشمند یاری رساند.

۳. اعتقادنامه‌ای امامی از مکتب حله متأخر

متکلمان امامی افزون بر نگارش آثار کلامی مبسوط در تقریر و تشریح عقائد شیعی، مکتوباتی کوتاه در معرفی اصول کلی اعتقادات شیعه نیز نگاشته‌اند که از آنها با نام «اعتقادنامه» یا «باورنامه» یاد می‌شود. هدف از نگارش اعتقادنامه‌ها ارائه فهرستی از آموزه‌های اعتقادی بنیادین و اصلی تشیع است که هر فرد شیعی باید بدانها باور داشته باشد. در این نوع از نگارش‌های کلامی، به طور معمول، نه به دیدگاه‌های مختلف در خصوص مسائل اعتقادی و کلامی اشاره می‌شود و نه استدلال‌های گوناگون بر اثبات ایستاری خاص مجال طرح پیدا می‌کند، بلکه تنها چکیده‌ای از معتقدات و گزیده‌ای از

مستندات و ادله اصلی تبیین و تحریر می‌شود. تاکنون اعتقادنامه‌های گوناگونی از متکلمان امامی ادوار مختلف به چاپ رسیده است و در اینجا نیز اعتقادنامه‌ای دیگر که حسب اطلاع و تتبع نگارنده، پیش از این منتشر نشده ارائه می‌گردد. این باورنامه، فاقد عنوان و نام نویسنده است و در ضمن مجموعه خطی نفیسی که در قرن هشتم هجری کتابت شده قرار دارد. مجموعه خطی مزبور، که هم‌اکنون تصویر (میکرو فیلم) آن با شماره ۲/۲۶۲۶۹ در کتابخانه آستان قدس رضوی محفوظ است، مشتمل است بر چند کتاب و رساله، از جمله سه اثر کلامی از علامه حلی (د: ۷۲۶ ه.ق.). از آنجا که پیشتر و در مقالاتی دیگر به توصیف این مجموعه پرداخته شده است^{۱۲} در اینجا توضیح بیشتری در خصوص آن ارائه نمی‌گردد و تنها به بیان نکاتی در باب متن اعتقادنامه یاد شده بسنده می‌شود.

در متن این اعتقادنامه، نام و نشانی از نویسنده و محل و تاریخ نگارش آن نیامده است و تنها از روی محتوا و نیز انضمام این نگاشته به چند اثر کلامی دیگر از علامه حلی می‌توان احتمال تألیف آن را به قلم علامه مطرح نمود. از سبک استدلال‌ها در آغاز رساله، که در آنها بواجب الوجود بودن خداوند متعال تأکید شده است، می‌توان حدس زد که این اثر نوشته متکلمی امامی از مکتب حله متأخر - یعنی مکتب کلامی خواجه نصیرالدین طوسی و علامه حلی و پیروان آنها - باشد.^{۱۳} ساختار و عبارات و مضمون این رساله تا حدود زیادی مشابه است با العقیده الکافیة که اعتقادنامه‌ای دیگر است به قلم شهید اول، شمس‌الدین محمد بن مکی (د: ۷۸۶ ه.ق.).^{۱۴} با این وصف، تفاوت‌های موجود میان این دو اعتقادنامه آشکارا تمایز این دو رساله را از یکدیگر نشان می‌دهد. بعید نیست که شهید اول العقیده الکافیة را با نگاه به این باورنامه نگاشته باشد.

در دست‌نوشته حاضر از اعتقادنامه مورد بحث، از اصول اعتقادی پنجگانه شیعه تنها به چهار اصل توحید، عدل، نبوت و امامت اشاره شده است و در آن از اصل معاد سخنی نرفته. اینکه آیا این اعتقادنامه، در تحریر نخستین و اصلی‌اش، مشتمل بر مبحث معاد نیز بوده است یا نه، از روی دست‌نوشته فعلی دانسته نیست و برای پاسخ به این پرسش باید در انتظار دستیابی به نسخه دیگری از این رساله ماند. در شماری از باورنامه‌ها مثل اعتقادنامه شیخ علی بن طاهر صوری، از عالمان امامی پیش از قرن هشتم هجری، مطلبی درباره اصل معاد ذکر نشده است^{۱۵} و محتمل است در اصل

۱۲. نگرید به: شبروانی، محمد، «معرفی چند نسخه خطی»، مجله وقف میراث جاویدان، سال سوم، شماره ۹، بهار ۱۳۷۴ ش.، صص ۱۲۴ - ۱۲۶؛ عطائی نظری، حمید، «نگرشی بر نگارش‌های کلامی (۱۰): استقصاء النظر فی البَحْثِ عَنِ الْقَضَاءِ وَالْقَدْرِ»، مجله آینه پژوهش، شماره ۱۸۳، مرداد و شهریور ۱۳۹۹.

۱۳. درباره «مکتب حله متأخر» نگرید به: عطائی نظری، حمید، «نگاهی به ادوار و مکاتب کلامی امامیه در قرون میانی»، مجله آینه پژوهش، سال ۲۹، ش ۱۷۱، مرداد و شهریور ۱۳۹۷، صص ۳ - ۵۶.

۱۴. نگرید به: المکی العاملی، شمس‌الدین محمد، العقیده الکافیة المطبوعة ضمن موسوعة الشهيد الأول، المركز العالی للعلوم والثقافة الإسلامية، قم، الطبعة الثانية، ۱۴۳۵ ق.، ج ۱۸، صص ۷۹ - ۸۳ و ضمن رسائل الشهيد الأول، بوستان کتاب قم، قم، ۱۴۲۳ ق.، صص ۱۵۳ - ۱۵۷.

۱۵. نگرید به: الصوری، علی بن طاهر، عقیده الشیخ علی بن طاهر الصوری، چاپ شده در: انصاری، محمد رضا، عقیده الشیعة،

اعتقادنامه پیش رو نیز به معاد و مباحث مربوط به آن اشاره‌ای نشده باشد.

به هر حال، در اینجا ویراستی اولیه از این اعتقادنامه که سند اعتقادی ارزشمندی است از کلام امامی در قرون میانی تقدیم می‌گردد تا در معرض توجه و استفاده پژوهشگران قرار گیرد. امیدوارم با نشر این اعتقادنامه آگاهی‌های بیشتری در خصوص آن به دست آید.

میکرو فیلم شماره ۲/۲۶۲۶۹ کتابخانه آستان قدس رضوی، برگ ۴ ب:

«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَبِهِ [نستعین]

أَعْتَقُدُ أَنَّ اللَّهَ - تعالی - موجودٌ بدلیل وجوده العالم، واجب الوجود بدلیل استغنائیه عن غیره واستحالة جواز العدم علیه وإلا لكان ممكناً، قدیم ازلّی باقی^{۱۶} ابدیّ بدلیل كونه واجب الوجود، قادرٌ بدلیل فعله العالم، عالمٌ بدلیل إحصائه العالم، حیّ بدلیل كونه قادراً عالماً، سمیعٌ بصیرٌ مدركٌ بدلیل كونه عالماً بجميع المعلومات، مُریدٌ وكارهٌ بدلیل أنه أمرٌ بالطاعة ونهى عن المعصية، متكلمٌ بدلیل قوله: «وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا»^{۱۷}، واحدٌ بدلیل قوله: «أَنَا إِلَهُكُمْ إِلَهُ وَاحِدٌ»^{۱۸}.

وَأَعْتَقُدُ أَنَّهُ - تعالی - عدلٌ حكيمٌ لا يفعلُ قبيحاً ولا يخلُ بواجبٍ بدلیل علمه بِقبحِ القبيحِ وغنائیه عنه، وإلا لكان ناقصاً - تعالی الله عن النقص.

وَأَعْتَقُدُ نُبُوَّةَ نَبِيِّنَا مُحَمَّدٍ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ - بدلیل دَعْوَاهِ النَّبُوَّةَ وَظُهُورِ بَيَانِ الْمُعْجَزِ عَلَى يَدِهِ، وَأَنَّهُ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ - مَعْصُومٌ وَإِلَّا لَمْ يَثِقَ بِقَوْلِهِ، وَأَنَّهُ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ - خَاتَمُ الرُّسُلِ بدلیل قوله - تعالی - : «وَخَاتَمَ النَّبِيِّينَ»^{۲۰} وقوله - عليه السلام - : «لَا نَبِيَّ بَعْدِي».

وَأَعْتَقُدُ أَنَّ الْخَلِيفَةَ مِنْ بَعْدِهِ بِإِفْصَالِ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ - عَلَيْهِ السَّلَامُ - بدلیل عصمته وَنَصِّ النَّبِيِّ - عَلَيْهِ السَّلَامُ - : «أَنْتَ أَخِي وَوَزِيرِي وَالْخَلِيفَةُ مِنْ بَعْدِي»، ثُمَّ مِنْ بَعْدِهِ وَلَدُهُ الْحَسَنُ ثُمَّ الْحُسَيْنُ ثُمَّ عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ ثُمَّ مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيِّ بْنِ مُحَمَّدٍ ثُمَّ جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ ثُمَّ مُوسَى بْنُ جَعْفَرٍ ثُمَّ عَلِيُّ بْنُ مُوسَى ثُمَّ مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيِّ بْنِ مُحَمَّدٍ ثُمَّ الْحَسَنُ بْنُ الْحَسَنِ - صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِمْ أَجْمَعِينَ - بدلیل عصمتهم وَنَصِّ كُلِّ مِنْهُمْ عَلَى مَنْ بَعْدَهُ نَصّاً مُتَوَاتِراً بِالْخِلَافَةِ، وَلِقَوْلِ النَّبِيِّ - عَلَيْهِ السَّلَامُ - : «وَلَدِي هَذَا الْحَسَنِ إِمَامٌ ابْنُ إِمَامٍ أَخُو إِمَامٍ أَبُو أُمَّةٍ تَسَعُهُ تَسِعُهُمْ

۲ ج، دارالتفسير، قم، الطبعة الثانية، ۱۴۳۷ ق. - ۱۳۹۵ ش، صص ۵۷۵ - ۵۷۸.

۱۶. در اصل: «باقي».

۱۷. النساء (۴): ۱۶۴.

۱۸. الكهف (۱۸): ۱۱۰.

۱۹. در اصل: «اله».

۲۰. الأحزاب (۳۳): ۴۰.

قائمهم - صلوات الله عليهم أجمعين»، وأن المهدي - [صلّى الله] عليه وآله - حَيٌّ موجودٌ بَدليل أنه لَطْفٌ لِلخَلْقِ، واللطف واجبٌ على الله - تعالى - ، وهو لا يخلُ به - تعالى الله عن ذلك علوّاً كبيراً».

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَبِهِ اعْتَدَانِ لِلدَّخِيقِ مَوْجُودِ بَدَائِلِهِ
«جود العالم واحد الوجوب بدليل استعانة به عن غيره
واستعمال حوارج العدم عنه وباللجان حكما قديم الراسخ
الذي يدل كونه واحد قادر بدليل فضله العظمى في دليل
احكامه صنع العالم هو بدليل كونه قادر عالما شامخ
لصيرته ذلك بدليل كونه عالما بجمع المعلومات مرده تارة
بدليل انه امر بالطاعة وبهي عن المعصية مستكمل بدليل قولن وكلم
الله موسى بكلمتها واحد بدليل قولن اما الحكيم الله واحد واعبد
انه مع عدل حكيم لا يتعدى سجاد الى زواج بدليل قوله بفتح الف
فخانه عنه وباللجان يا مفضل الله عن المعصية اعفدسوه بسامحه
صلى الله عليه وآله بدليل دعواه السوء وطهر رسالت المعصية بده والله
صلى الله عليه وآله والمعصوم وبالله يتنقون له وادصلى الله عليه
والله جليل الرسال بدليل قوله مع وجان البشر وقوله عليهم السلام
ابي محمد بن محمد واعمدان الخليفة من بعده بلام صلا امر
له من علي بن ابي طالب عنه اللهم بدليل عصمه ونصر النبي
عليه ام ابى وورسوى والمسلم من بعدى لم من بعده ولده
الحسين بن علي بن الحسين بن محمد بن علي بن محمد بن
محمد بن موسى بن محمد بن علي بن محمد بن علي بن محمد بن علي بن محمد
بن علي بن ابي طالب عليه السلام صلوات الله عليهم
بده عصمه ونصر كرسوه على بعده نصاموا ان الخليفة والاول
ابى علي بن ابي طالب بن ابي اسام بن ابي اسام بن ابي اسام بن ابي اسام
بن ابي اسام بن ابي اسام صلوات الله عليهم اجمعين وان لم يكن
عليه والله حي موجود بدليل ان الله لطف الخلق واللطف
واجب على الله تعالى وهو لا يخل به تعالى الله عن ذلك علوا كبيرا

۲۱. ناخوانا در اصل به دلیل محو شدن حروف.

۲۲. چنین است در اصل.